

NEMENČINĖS PILIAKALNIS

P. KULIKAUSKAS

Piliakalnis yra apie 1,5 km į šiaurę nuo Nemenčinės miestelio, prie pat Piliakalnio kaimo, atskiroje, dešiniajame Nemenčinėlės upelio krante esančioje kalvoje.

Iš rytų pusės jį supa Nemenčinėlės upelis. Piliakalnio vakarinėje papėdėje yra dauba, kurios dugnu bėga nedidelis bevardis upelis, piliakalnio pietinėje pusėje įtekantis į Nemenčinėlę. Piliakalnis yra dviejų upelių santakoje. Šiaurinė jo papėde eina lauko kelias, toliau į šiaurę tęsiasi dirbami laukai ir Piliakalnio kaimo gyventojų sodybos.

Patį kalva, kurioje įrengtas piliakalnis, yra gana masyvi ir tęsiasi iš šiaurės į pietus. Piliakalnio aikštelė yra trikampio formos, siaurėjanti pietų

1 pav. Bendras piliakalnio vaizdas iš vakarų pusės

kryptimi ir žymiai platesnė šiauriniame gale. Šiaip aikštelė yra lygi, kiek žemėjanti pietų kryptimi. Aikštelės viduryje yra iškastas apie 20 m ilgio, 2 m gylis ir 3 m pločio griovys, skiriantis aikštelę į dvi atskiras dalis: šiaurinę ir pietinę. Piliakalnio aikštelė yra 90 m ilgio ir 45 m pločio šiaurinėje dalyje. Iš viso aikštelė užima apie 2 200 m² plotą (1 pav.).

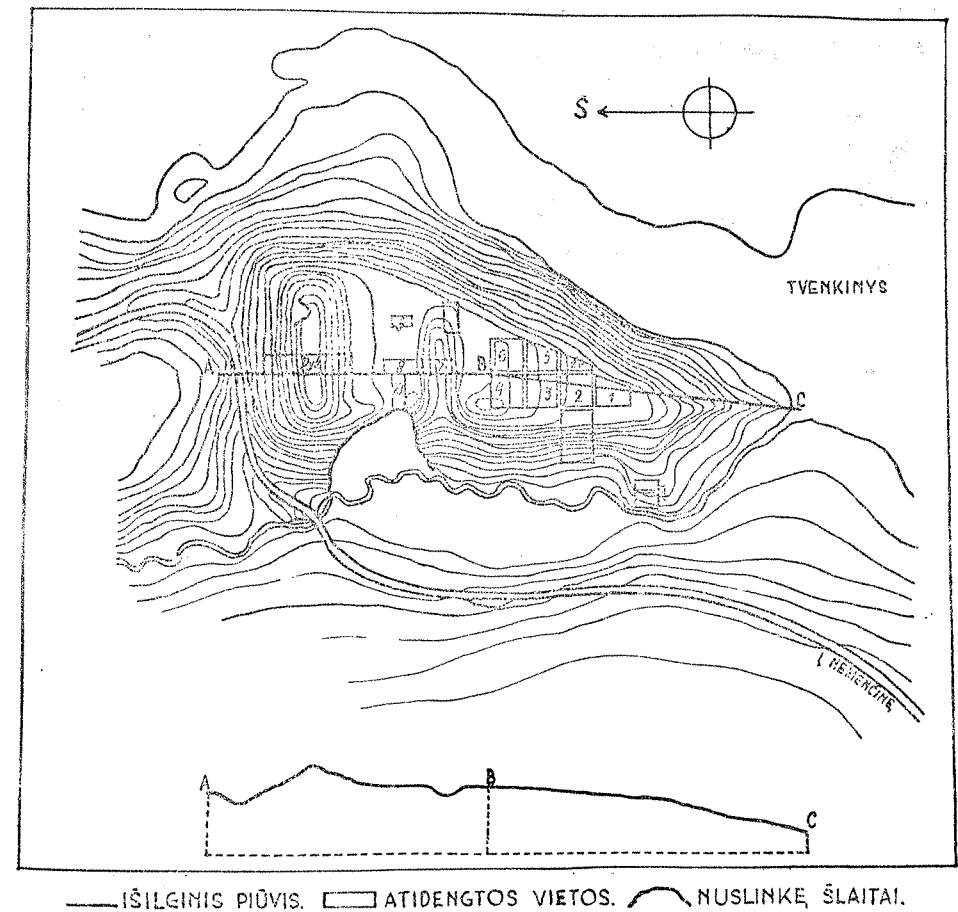
Aikštelės šiauriniame gale iš gamtos kliūtimis neapsaugotos pusės yra supiltas 45 m ilgio, 5 m aukščio pylimas. Jo viršutinė dalis yra apvali, ry-

tinis galas išlinkęs, o vakarinis, žemėdamas pietų link, supa vakarinę aikštelės pakraštį iki griovio pradžios. Šiuo metu žemė čia išgriuvusi, joje žymu tik pylimo tūšos fragmentas.

Piliakalnio šlaitai gana statūs, kiek apslinkę ir vietomis apgriuvę. Ypač žymūs išvirtimai pastebimi šiaurės-vakarų kampe pietiniame ir rytiniame šlaito pusės gale. Šiaip piliakalnis gana gerai išlikęs, neapaugęs medžiais ir krūmais. Po vieną didžiulį beržą auga pylimo galuose ir du — rytiniame aikštelės pakraštyje. Vietos gyventojai pasakoja, kad prieš 50 metų piliakalnyje augo obelys ir lazdynai.

Ankstyvieji rašytiniai šaltiniai Nemenčinės piliakalnio nemini. Jis yra minimas tik XVI a. Nemenčinės karališkojo dvaro inventoriuje¹.

Archeologiniai piliakalnio tyrinėjimai buvo atlikti 1952—1954 m. bendromis Lietuvos TSR MA Istorijos instituto ir Vilniaus Valstybinio V. Kap-suko vardo universiteto Archeologijos katedros jėgomis. Kasinėjimų metu iširta visa piliakalnio aikštelės pietinė dalis, aikštelės viduryje buvęs griovys, šiaurinės aikštelės ir vakarinio šlaito dalis, šio šlaito papėdėje buvęs nedidelis pakilimas ir per vidurį pylimo padarytas skersinis piūvis. Iširtas apie 1 500 m² plotas (2 pav.).

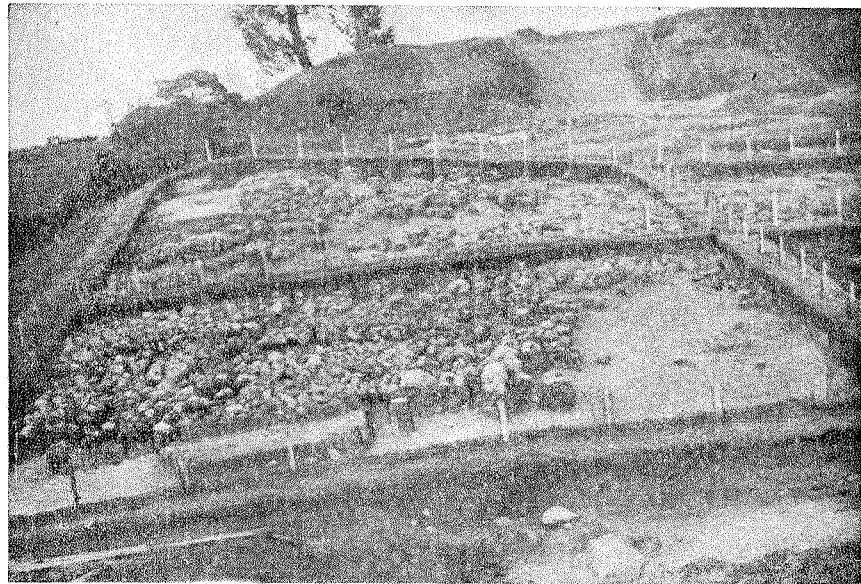
2 pav. Piliakalnio planas

¹ IA, 1, 29—30, Nr. 6.

Archeologiniai Nemenčinės piliakalnio tyrinėjimai parodė, kad piliakalnio aikštelėje, šlaituose ir kitur yra susidaręs didelis, nevienodos struktūros ir skirtingo storio kultūrinis sluoksnis. Intensyviausias kultūrinis sluoksnis yra susidaręs aikštelės pietinėje dalyje (žr. 2 pav. perkastos Nr. I—VI) ir vakarinio šlaito pietinėje dalyje. Kultūrinis sluoksnis čia yra iki 2 m storio.

Piliakalnio aikštelės šiaurinėje dalyje ir per vidurį esančiame griovyje ištinis kultūrinis sluoksnis nebuvo susidaręs (2 pav., perkastos Nr. VIII—X). Čia kasinėtuose plotuose tik vietomis tesusidurta su judinta žeme ar tamsesnės žemės dėmėmis.

Prieš tyrinėjant, piliakalnis buvo padalytas 100 m² plotais, paliekant tarp jų 0,5 m pločio kontrolines nugaras. Nuėmus velėną, žemė buvo kasama

3 pav. Piliakalnio kasinėjimų bendras vaizdas (plotas Nr. III ir IV)

20 centimetrų storio sluoksniais, kiekvieną sluoksnį, savo ruožtu, dar skutant plonais sluoksneliais, paliekant ant pastovėlių aptiktas senienas bei statybos detales. Kultūrinis sluoksnis buvo fiksuojamas kas 20 cm. Tiriamųjų plotų planai, skersiniai piūviai ir kt. buvo sudaromi milimetriniame popieriuje ir vatmane natūraliomis spalvomis ir fotonuotraukomis. Be to, kasinėjimų procesas buvo filmuojamas.

Nemenčinės piliakalnio kultūrinis sluoksnis buvo tamsios spalvos žemės, kurioje pasitaikydavo degėsių, degto arba plūkto molio, akmenų grindinių ir įvairių dirbinių.

Ištirus piliakalnio kultūrinį sluoksnį, paaiškėjo, kad jį galima skirti į du pagrindinius laikotarpius: ankstyvąjį ir vėlyvąjį.

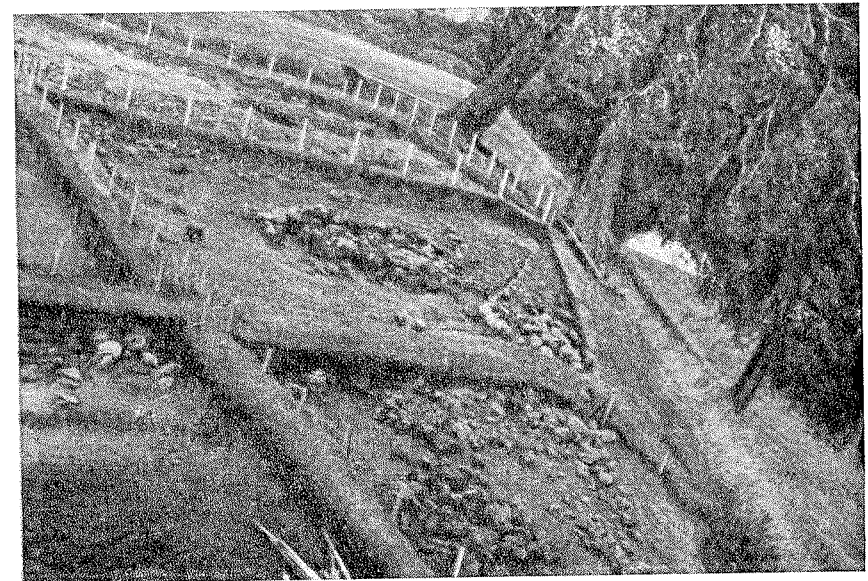
Ankstyvajam laikotarpiui priklauso žemutinysis kultūrinio sluoksnio horizontas, vėlyvajam — viršutinis. Tai atitinka du skirtingus piliakalnio naudojimo laikotarpius.

Ankstyvuojų laikotarpiu Nemenčinės piliakalnis buvo sodybvietės pobūdžio. Tada jis kiek kitaip atrodė negu šiandien. Pats piliakalnio kalnas tada neturėjo šiauriniame gale pylimo, skersai aikštelę einančio griovio ir kitų žymesnių fortifikacinių įrengimų.

Maždaug mūsų eros pradžioje piliakalnio kalvos pietinė dalis buvo kiek įdubusi. Joje buvo įrengta sodyba, stovėjo pirmieji antžeminiai arba pu-

siau žeminės tipo gyvenamieji ir ūkiniai pastatai. Tokias išvadas leidžia daryti čia aptikti židiniai, degto molio plotai, degėsiai ir kt.

Ankstyvuojų piliakalnio egzistavimo laikotarpiu čia stovėjo keturkampio plano pastatai su atvirais židiniais. Pastatų pagrindines konstrukcijas greičiausiai sudarė statmenai įkalti stulpai, tarp kurių sienoms užpildyti buvo dedami plonesni rąsteliai arba tarpai išpinami šakomis bei apkrečiami moliu. Nemenčinės piliakalnio kultūrinio sluoksnio žemutiniame horizonte aptikti 8 židiniai, didžiulė duobė, degto molio plotai, daug dirbinių, puodų šukių, gyvulių kaulų ir kt. Panašūs reiškiniai būdingi ir viršutiniajam kultūrinio sluoksnio horizontui, tačiau židinių konstrukcijos ir dirbinių formos viršutiniame sluoksnyje skirtingos.

4 pav. Piliakalnio kasinėjimų bendras vaizdas (plotas Nr. II, V ir VI). Plote Nr. V matyti iš akmenų krauto židinio liekanos

Žemutiniojo kultūrinio sluoksnio židiniai yra dveji: krauti iš akmenų ir plūkti iš molio. Iš akmenų krautų židinių aptikti du. Jie koncentravosi netoli vienas kito perkastos IV-jo ploto pietvakarių kampe (5 pav.). Židiniai krauti iš nedidelių paprastų lauko akmenų, sudėtų ovalinės formos ratu. Židinių skersmuo siekia 155 × 135 cm ir 180 × 150 cm. Prie židinių aptikta nemaža molio tinko, degėsių, gyvulių kaulų, brūkšniuotų puodų šukių, trinamųjų girnų ir kitų dirbinių.

Plūkto molio židinių Nemenčinės piliakalnyje aptikta šeši. Jie taip pat pailgo rato formos, tik jų vainikas nulipdytas iš molio. Molis šviesios spalvos, juostos plotis 10—14 cm, aukštis 3—12 cm. Židinių skersmuo apie 100 × 160 cm ir didesnis. Du tokie molio juostų židiniai yra pavieniai, kiti dvigubi: vienas židinio vainikas kerta kito židinio vainiką. Židinių vidus pripildytas smėlio ir degėsių. Ypač žymūs degėsiai konstatuoti židinyje plotų Nr. VI, F—H—7—8 kvadratuose ir Nr. IV, F—G—1—3 kvadratuose. Prie šių židinių aptikta daug molio tinko ir įvairių dirbinių, pavyzdžiui, Djakovo tipo molinių svorelių (9 pav.)¹, plokščių molinių svorelių su skylute pakraštyje (10 pav.), brūkšniuotų puodų šukių ir kt. Didelės reikšmės turi prie

¹ Svoreliai taip buvo pavadinti pagal jų radimo vietą — Djakovo kaimą netoli Maskvos.

5 pav. Piliakalnio žemutiniame sluoksnyje aptikti židiniai ir duobės skersinis piūvis

vieno tokio židinio surastas žalvarinis plokštelinis antsmilkinis, datuojamas II—III m. e. šimtmečiu (13 pav., 5). Arti židinių aptiktos ir sveikos trinamosios garnos (8 pav.), akmeniniai gėrų trintuvai, degėsių, gyvulių kaulų. Ankstyvajam piliakalnio statymo laikotarpiui priklauso greičiausiai ir rytiniame piliakalnio pakraštyje, V ir VI plote, esanti didžiulė duobė.

Duobė išryškėjo jau 20—30 cm gilumoje, nuėmus viršutinį žemės sluoksnį. Nuėmus velėną, čia buvo pastebėta daug degėsių, degto molio gabalų, puodų šukių. Galutinai ištyrus, paaiškėjo, kad duobė yra buvusi 15 m pločio ir 2 m gylio. Padarius skersinį piūvį šiaurės-pietų kryptimi, paaiškėjo, kad ji yra buvusi didžiulio dubens formos. Duobė dugno link gilėjo ir siaurėjo (5 pav.). Ši didžiulė duobė buvo pilna tamsios žemės, kurioje aptikta pelenų, degėsių, paskirų akmenų, gyvulių kaulų, puodų šukių. Būdinga, kad pelenai ir degėsių koncentravosi daugiau duobės rytiniame pakraštyje, puodų šukės — jos viduryje. Visame duobės sampile rasta brūkšniuotosios keramikos puodų šukių. Šukės gana plonos, gerai degtos, nedidelių profilių.

Duobės sampile rasta keletas akmeninių trintuvų, šlifavimui naudotų akmenų padėklų ir ketverios akmeninės trinamosios garnos.

Duobės skersinis piūvis rodo, kad ji įvairių ūkinių atmatų buvo pripildyta ne iš karto, bet atskirais laikotarpiais.

Sunku ką nors tikrai pasakyti apie šios duobės paskirtį. Čia galėjo būti didžiulė ūkinė duobė ar liekana buvusios pusiau žeminės. Kad duobė galėjo būti pusiau žeminiu būstu, rodo tas faktas, jog 160 cm gilumoje jos dugne buvo aptiktas 2—3 cm storio plūkto molio sluoksnis, po kuriuo dar ėjo judinta žemė. Manoma, kad šis molio sluoksnis išlikęs nuo buvusių plūkto molio grindų.

Tamsios spalvos kultūriniam sluoksniui pasibaigus, visoje aikštelėje atsidengė šviesios spalvos žemė, su molio ploteliais ar tamsios žemės dėmėmis. Tokios tamsesnės žemės dėmės dažnai buvo apskritos formos. Jų skersmuo siekė nuo 12 × 18 cm iki 20 × 30 cm. Tokias dėmes tenka laikyti buvusių statmenai įkaltų stulpų vietomis. VI plote buvo aptikta suanglėjusių rąstų bei vieno tokio statmenai įkalto medinio stulpo liekanų. Prie jo koncentravosi daug degto molio. Iš stulpų vietų nepavyko nustatyti buvusių pastatų dydžio ir plano, kadangi jos nebuvo sudariusios kokių nors figūrų.

Be minėtų statinių liekanų, piliakalnyje rasta įvairių dirbinių, kurie padeda gana tiksliai datuoti jo žemutinį sluoksnį. Žemutiniam sluoksniui būdinga brūkšniuotoji keramika (18 pav.), Djakovo tipo moliniai svoreliai (9 pav.), plokšti moliniai svoreliai su viena ar dviem skylutėmis pakraštyje (10 pav.) ir kiti dirbiniai (12 pav., 13 pav., 5, 6, 14 pav., 15 pav., 1—4). Žemutinio sluoksnio datavimui didelės reikšmės turi rasti žalvariniai antsmilkiniai. Pavyzdžiui, vienas toks žalvarinis plokštelinis antsmilkinis buvo aptiktas netoli molio židinio 130 cm gylyje VI plote, kvadrato H—5 (13 pav., 5). Be to, III plote C—10 kvadrato, 100 cm gilumoje buvo rasti du žalvariniai įvijiniai antsmilkiniai (13 pav., 6). Jie gulėjo netoli apverstų gerai išlikusių trinamųjų gėrų, po kuriomis buvo rastas pailgas akmuo — trintuvas.

Šitokie žalvariniai antsmilkiniai yra gerai pažįstami Lietuvos archeologinėje medžiagoje. Jų yra rasta, tyrinėjant laidojimų paminklus. Pavyzdžiui, plokštelinių žalvarinių antsmilkinų yra rasta Veršvų kapinyne prie Kauno, Pajuostėje Panevėžio rajone ir kt. Įvijinių antsmilkinų rasta Sargėnų kapinyne prie Kauno ir kt. Tokie antsmilkiniai rasti su eile papuošalų, datuojamų II—III m. e. šimtmečiu. Nemenčinės piliakalnyje rasti antsmilkiniai skirtini tam pačiam laikotarpiui. Tam pačiam laikotarpiui priklauso ir brūkšniuotoji keramika.

Vėlyvajame laikotarpyje piliakalnis buvo naujai išplanuotas ir perstatytas. Šiuo laikotarpiu Nemenčinės piliakalnis buvo paverstas tvirtove: šiauriniame jo gale buvo supiltas pylimas, skersai piliakalnio aikštelės iškastas griovys ir įrengti kiti fortifikaciniai įrengimai.

Nemenčinės piliakalnio pylimas suplūktas iš molio. Prieš suplūkiant pylimą, čia buvo padaryta akmenų ir medžių užtvara. Užtvara sukrauta iš gana didelių akmenų, šešiomis eilėmis, kraunant juos šalia ir virš vienas kito ir užpilant smėliu. Akmenų užtvara turėjo 6 m pločio ir 2 m aukščio.

Virš akmenų užtvaros kasinėjimų metu aptikta sudegusių stambių medinių rąstų liekanų. Greičiausiai virš akmenų grindinio ėjusi dar medžio užtvara. Kai tokia užtvara neapsaugojo nuo užpuolimų ir keletą kartų buvo sudeginta, pylimas buvo žymiai paaukštintas, suplūkiant virš akmenų apie 2,5 m storio molio sluoksnį. Virš tokio paaukštinto pylimo vėl ėjo medinių konstrukcijų užtvara. Šitoks pylimas išsilaikė ilgesnį laiką. Po to pylimas buvo dar kartą paaukštintas, suplūkiant daugiau kaip metro aukščio molio sluoksnį. Paskutinėje piliakalnio naudojimo stadijoje pylimas yra turėjęs

daugiau kaip 8 m aukščio. Jo viršumi ėjo dar medinės užtvartos, kurias galima atsekti iš užsilikusių stulpų vietų.

Pylimas daug kartų buvo taisomas ir keletą kartų aukštinamas. Ypač dažnai buvo taisomas pylimo šiaurinis, tai yra išorinis, šlaitas. Atskiri pylimo taisymo ir aukštinimo etapai nesunkiai atsekami pylimo skersiniame pjūvyje. Tai rodo pilkšvos spalvos žemės juostelės — tarp sluoksniai, aiškiai įsiterpę tarp pagrindinių plūto molio sluoksnių. Kad tokie tarp sluoksniai rodo anksčiau buvusį žemės paviršių, matome iš to, jog juose buvo aptinkama gyvulių kaulų, puodų šukių, sunykusios organinės medžiagos liekanų ir degėsių (6 pav.).

Pylimo statymo laikotarpiui nustatyti remiamasi jame rastomis puodų šukėmis. Įdomu, kad, tyrinėjant pylimą, jame nerasta brūkšniuotosios keramikos, kuri taip būdinga aikštelės pietinei daliai ir šlaitui. Pylime terasta tik vėlyvos puodų šukės, ornamentuotos banguotinėmis linijomis (20 pav.). Tokios puodų šukės buvo aptinkamos tiek viršutinėje pylimo dalyje, tiek ir dugne. Remiantis tuo, daroma išvada, jog pylimas buvo įrengtas tik X—XII a.

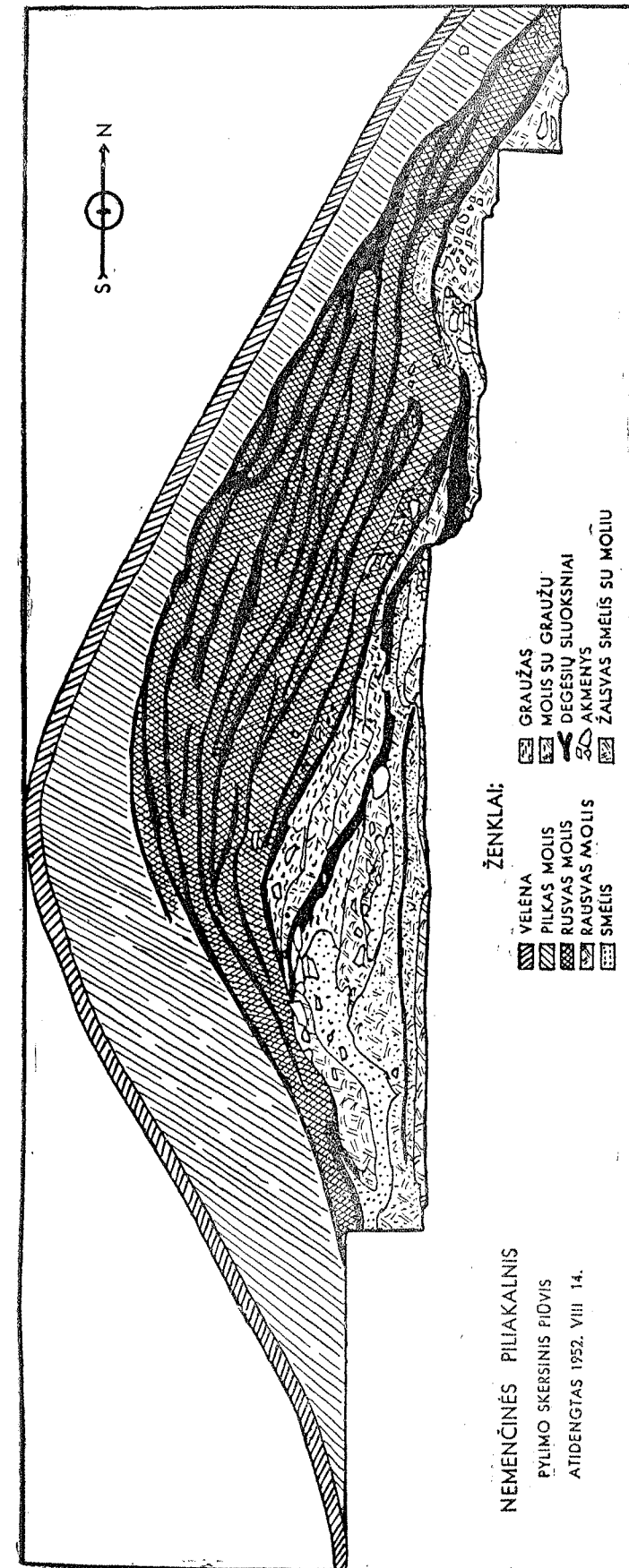
Pylimo šiaurinio šlaito papėdėje dar yra buvęs griovys, kuris ir skyrė patį piliakalnį nuo likusių žemės plotų. Tuo pat metu, kada jau pylimas buvo galutinai supiltas, skersai aikštelės buvo iškastas ir griovys. Jį tyrinėjant paaiškėjo, jog kultūrinis sluoksnis jame nėra susidaręs. Čia, kaip ir pylime, aptikti tik nuriedėję akmenys, gyvulių kaulai ir banguotinio rašto puodų šukės. Kasant griovį, žemės daugiau buvo piltos pietiniame pakraštyje, nes piliakalnio aikštelė toje vietoje buvo aukštesnė ir kultūrinis sluoksnis arti griovio padengtas molio sluoksniu. Šis griovys, reikia manyti, buvo naudojamas įėjimui į piliakalnį arba galėjo vaidinti kurį nors vaidmenį piliakalnio gynybos sistemoje. Jis, be to, dalijo piliakalnį į dvi atskiras dalis, — tvirtovinę — šiauriniame gale ir sodybvietinę — pietinėje dalyje. Pastarojoje stovėjo gyvenamieji, ūkiniai ir kiti pastatai.

Vėlyvajam piliakalnio statymo laikotarpiui priklauso ir viršutinis kultūrinio sluoksnio horizontas. Jame aptikta vėlyvojo laikotarpio dirbinių ir įvairių statinių liekanų. Viršutiniam kultūriniam sluoksniui yra būdingi akmenų grindiniai.

Akmenų grindinių aptikta visoje piliakalnio aikštelės pietinėje dalyje, tik ne visuose tyrinėtuose plotuose vienodai intensyviai (3 pav.). Antai, piliakalnio aikštelės pačiame pietiniame gale I ir II plotuose aptiktos tik atskiros akmenų grupės, tuo tarpu šlaito perkasoje, visos aikštelės vakariniame pakraštyje ir III, IV, V ir VI plotuose užtikti labai intensyvūs akmenų grindiniai. Čia jie vietomis yra gulėję net keliomis eilėmis. Grindinius čia sudaro palaidai sumesti akmenys. Jie, apleidus piliakalnį, buvo ilgą laiką žemės paviršiuje, todėl yra išvartyti ir nesudaro kokių nors ryškesnių figūrų. Akmenys čia surinkti iš aplinkinių laukų ir vakarinėje piliakalnio papėdėje esančio upelio, kur ir šiuo metu yra nemaža akmenų. Akmenys įvairaus dydžio, daugiausia $10 \times 12 \times 18$ cm, $12 \times 16 \times 22$ cm ir pan. Tačiau daugelyje vietų akmenys gulėjo gana dideli, pavyzdžiui $30 \times 50 \times 80$ cm. Daugumą jų, ypač mažesni, apdegę, suskeldėję. Tai ypač ryšku piliakalnio aikštelės rytiniame pakraštyje rastuose akmenų grindiniuose.

Glaudžiausi akmenų grindiniai aptikti III ir IV bei IV—VI plotų ribose. IV ploto pietinėje dalyje ties III—IV plotų riba didesni akmenys gulėjo tiesiog 8 m ilgio linija.

Tokių akmenimis grįstų plotų paskirtį išaiškinti yra labai sunku. Piliakalniuose akmenų grindiniai būna įvairūs ir jų paskirtis taip pat labai įvairi. Akmenimis galėjo būti išgrįsti kiemai ar atskirų patalpų grindys, jais būdavo stiprinami ėmę slinkti šlaitai, tveriamos tvoros, daromi kiti sutvirtinimai, kraunami židiniai ir t. t. Yra nusistovėjusi pažiūra, kad akmenys

6 pav. Pylimo skersinis pjūvis. Vakarinė siena

būdavo naudojami ir gynimuisi, ypač užpuolimo atveju mėtant juos, dažnai įkaitintus, nuo užtvarų į beslenkantį priešą.

Dauguma Nemenčinės piliakalnyje esančių akmenų grindinių sietinių su čia buvusiais įvairiais įrengimais ir statiniais. Piliakalnio aikštelės pakraščiuose aptiktieji akmenys buvo naudojami užtvarų statybai. Tai rodo virš akmenų grindinių ir tarp jų rasti dideli molio tinko gabalai ir degėsiai. Didžiausi akmenų grindiniai, pavyzdžiui, III, IV, V ir VI plotuose, sietiniai su buvusiais statiniais (3 pav.).

Patys statiniai neabejotinai yra buvę antžeminiai, mediniai. Tyrinėjant plotuose susidurta su suanglėjusių rąstų liekanomis. IV plote buvo galima atpažinti lygiagrečias rąstų eiles, o V ir VI plotuose ne visiškai sudegusius ir sudarančius kampą rąstus. Tokių pastatų sienos turėjo būti krėstos moliu. Molio tinko gabalai ar žymesni jų telkiniai buvo aptikti akmenų grindinių viršuje, tarp akmenų ir po jais. Ypatingai dideli molio tinko kiekiai aptikti VI ploto šiaurės vakarų kampe ir gretimuose IV ploto kvadratuose.

Kad čia stovėta pastatų, rodo ir rastos geležinės durų «klemkos», kilpvinės (16 pav., 4), geležinės cilindrinės spynos, raktai (16 pav., 3), o taip pat krosnių ir židinių liekanos (4 pav.).

Apie buvusias molio krosnis sprendžiame iš degto molio plotų, aptiktų perkastos Nr. IV vakariniame ir rytiniame pakraščiuose. Čia rasta daug degto molio gabalų, iš šonų apdegusių rąstų ir akmenų. Be to, IV ploto pietiniame pakraštyje, F—G—5—6 kvadrato, 60 cm gilumoje rastas molio plotelis, kurį galima laikyti krosnies liekana, nes skersiniame piūvyje konstatuota 40 cm storio degto molio sluoksnis. Netoli šios krosnies rastos gerai išsilaikiusios akmeninės trinamosios girtos.

Viršutiniame kultūrinio sluoksnio horizonte, ploto Nr. V viduryje, arčiau piliakalnio aikštelės rytinio pakraščio, C—F 5—8 kvadratuose rastas ir vienas atviras iš apskritų akmenų krautas 4 m skersmens židinis (4 pav.). Akmenys suskeldėję, tarp jų rasta degto molio, degėsių. 30 cm žemiau židinio akmenų vainiko, D—7 kvadrato atidengtas 1 m ilgio, 15 cm pločio ir 5 cm storio degėsis, greičiausiai sudegęs rąstas. Židinio aplinkoje rasta daug puodų šukių ir gyvulių kaulų.

To paties V ploto C—D—6—7—8 kvadratuose, 80 cm gilumoje buvo aptikta 130 cm skersmens tamsios žemės dėmė su viduryje ratu sudėtais akmenimis. Ją irgi galima laikyti buvusio židinio vieta.

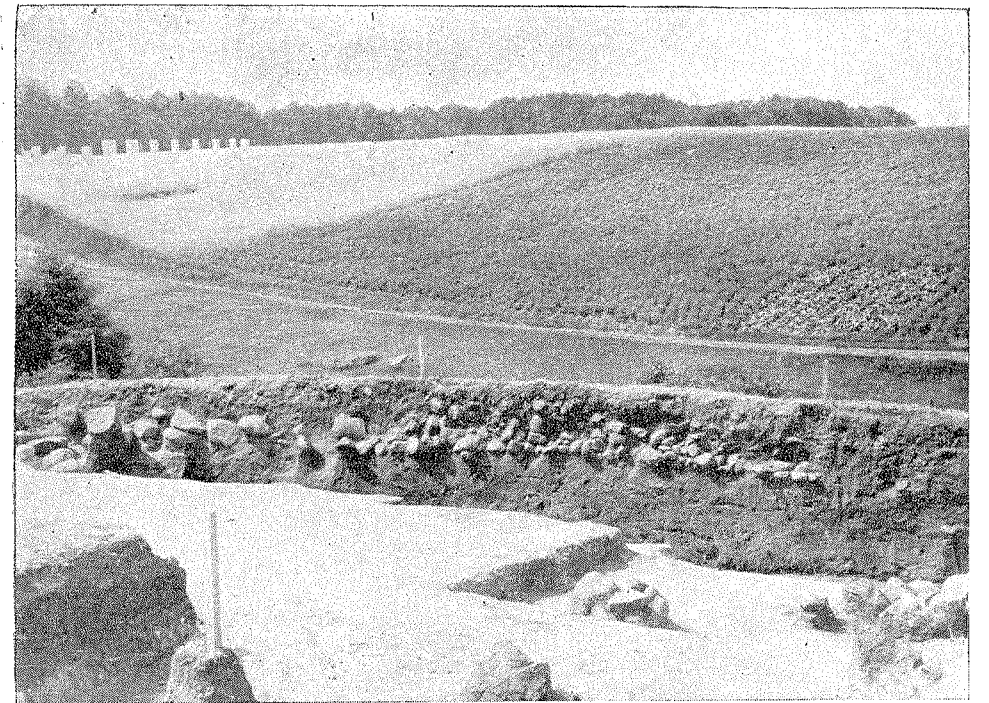
Buvusių statinių dydžio, plano ir smulkesnių konstrukcijų iš tyrinėjimų metu aptiktų žymių nustatyti nepavyko.

Piliakalnio aikštelės vakariniame pakraštyje aptiktus akmenų grindinius, kuriuos ypatinai ryškiai galima matyti I ir II ploto skersiniame piūvyje, tenka laikyti buvusių užtvarų liekanomis. Užtvarų pagrindą sudarė krauti akmenys, virš kurių ėjo medinės moliu krėstos tvoros ar sienos (7 pav.).

Kad aikštelės pakraščiuose buvo sustiprinimai-užtvaros, rodo ir II ploto rytiniame pakraštyje aptiktos stulpų vietos, kuriuos buvo galima atpažinti iš apvalių, akmenimis apdėtų tamsios žemės dėmių. Be to, II ploto rytiniame pakraštyje aptikta tamsios žemės juosta, kuri tęsėsi rytiniu šlaitu žemyn. Padarius jos skersinį piūvį, paaiškėjo, jog čia yra buvęs pagilinimas, greičiausiai įėjimas į piliakalnį nuo Nemenčinės upelio pusės. Atrodo, šis įėjimas buvo pagilintas, norint apsaugoti nuo apšaudymo strėlėmis einančiuosius iš laukų.

II ploto vakariniame pakraštyje buvo aptikta keturkampio plano duobė su tarsi įėjimu į ją iš vakarinio šlaito pusės. Galimas dalykas, kad čia yra buvusi ūkinė duobė. Netoli jos rasta daug grūdų ir kitų radinių.

Viršutiniame kultūrinio sluoksnio horizonte aptikta žiedžiamuoju ratu gamintų puodų šukių, ornamentuotų banguotinėmis linijomis, įrežtais rom-

7 pav. Piliakalnio aikštelės plotų Nr. I ir II vakarinės sienos skersinis piūvis

bais, paraleliais lankeliais, ir be ornamento, gyvulių kaulų, tinko gabalų, sukamųjų girtų, akmenų, žalvarinės pasaginės segės fragmentas, apskritinių plokštelių segių, skirtingų formų geležinių strėlių antgalių ir kitų dirbinių, leidžiančių sluoksnį datuoti X—XIV amžiumi (13 pav., 1, 4; 15 pav., 5; 17 pav.; 20 pav.).

Visa minėtoji medžiaga leidžia ne tik nustatyti piliakalnio susidarymo laiką, jo paskirtį, bet ir piliakalnio gyventojų užsiėmimus, kurių pagrindiniai buvo žemdirbystė ir gyvulininkystė.

Žemdirbystė piliakalnio gyventojams buvo pažįstama nuo seno. Tai rodo žemutiniame kultūrinio sluoksnio horizonte rasti ankstyvų formų geležiniai pautuvėliai (14 pav., 5; 15 pav., 2, 3, 4). Aplamai, kad piliakalnyje verstasi žemdirbyste, rodo rasti suanglėję javų grūdai, gausus kiekis akmeninių trinamųjų girtų, akmenų trintuvų, sukamųjų girtų akmenys ir kt.¹

Iš viso Nemenčinės piliakalnyje yra rasta apie 14 akmeninių girtų, jų tarpe šešeros gerai išlikusios, kitos apdaužytos. Piliakalnio gyventojai ilgą laiką naudojo akmeninėmis trinamosiomis girtomis. Rastųjų tarpe yra ilgiau naudotų pagilėjusių girtų ir tik ką pradėtų naudotų grūdų trynimui akmenų. Trinamųjų girtų rasta vakariniame šlaite darytoje perkasoje, tyrinėjant III, IV, VI plotuose ir vakarinėje pašlaitėje (8 pav.).

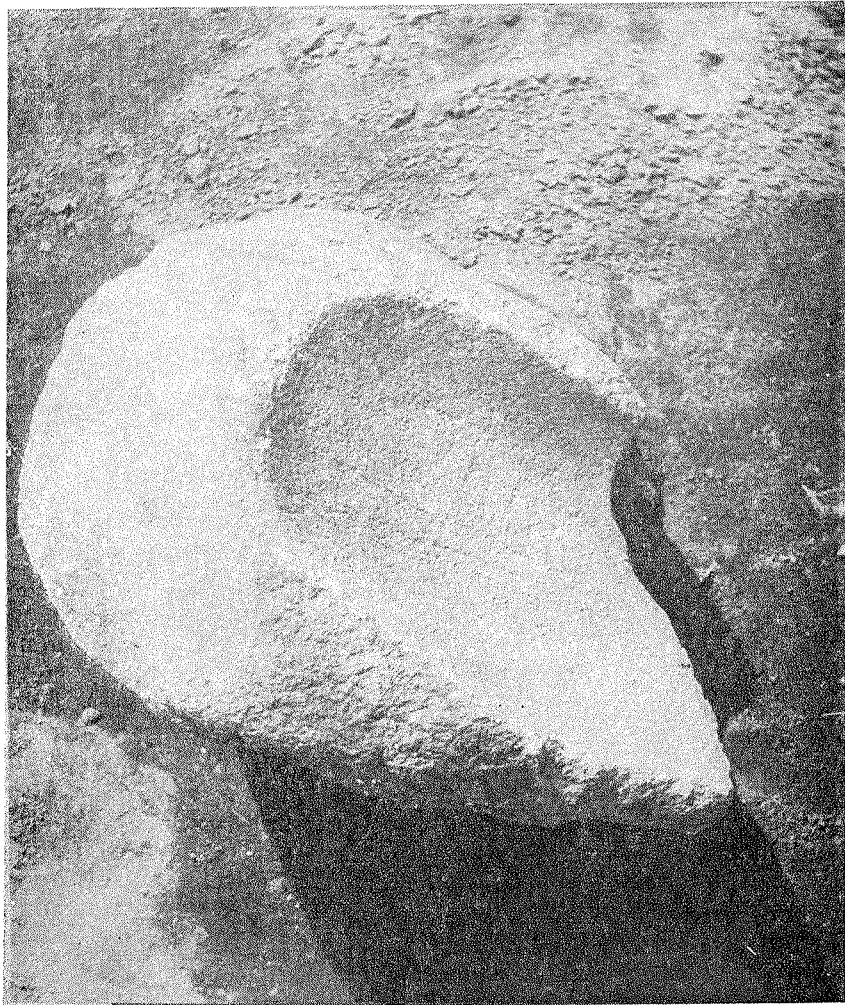
Be to, aptikta nemaža akmeninių girtų trintuvų. Trintuvai naudoti dvejopai: apvalūs ir pailgi. Trinamosios girtos trintuvai yra būdingesni žemutiniam kultūrinio sluoksnio horizontui.

Viršutinėje kultūrinio sluoksnio dalyje rasti dvejų sukamųjų girtų viršutiniai akmenys. Vienas jų rastas I ploto rytiniame pakraštyje tarp kitų akmenų. Jis gulėjo šonu. Šis girtų akmuo yra išgaubtas, su apskrita skylė

¹ Medžiaga IEM.

viduje, gana primityvus, bet gerai išlikęs. Kitų sukamųjų girnų viršutinio akmens tarp kitų akmenų IV plote rasti tik du gabalai. Šių girnų akmuo buvo padarytas iš rusvo granito.

Nemenčinės piliakalnyje rasta daug suanglėjusių grūdų. Daug grūdų buvo aikštelės vakariniame pakraštyje ir vakarinio šlaito viršutinėje dalyje. Daugiausia jų rasta šlaito perkasoje. Plote, kur buvo grūdų, rasta trinamųjų

8 pav. Trinamosios girnos

girnų ir trintuvų. Grūdai gana gerai išlikę, ryškių formų. Čia buvo įvairių varpinių ir ankštinių grūdų.

Iš varpinių kultūrų buvo konstatuota kviečių, miežių, rugių, avižų ir soros grūdų, ankštinių — žirnių, pupų ir vikių. Be to, tarp kitų rasta ir karnapių grūdų. Iš varpinių javų vyrauja įvairių atmainų miežiai: dvieiliai, ketureiliai ir šešiaeiliai. Kviečių pavyko išskirti tik dvi jų atmainas: *triticum vulgare* ir *triticum spelta*. Kituose piliakalniuose buvo rasta ir kitų kviečių atmainų.

Iš ankštinių javų vyrauja žirniai. Rasta įvairių atmainų sėjamųjų žirnių ir peliuškų grūdų¹.

Kartu su javais rasta ir eilės piktžolių sėklų ir kaulavaisinių kevalų gabaliukų. Piktžolių analizė parodė, kad grūdai iš esmės buvo labai švarūs. Išsijojus 4,6 litro žemių su grūdais, aptikta tik 21 piktžolių sėkla. Jų tarpe konstatuota sėklos tokių piktžolių, kaip ruginė diršė — *bromus secalinus*, miškinis pelėžirnis — *lathyrus silvester*, miglė — *poa*, garstyčia — *sinapis*, vijoklinis rūgtis — *polygonum convolvulus* ir kt. Grūdų peleningumas nevienodas. Mažesnio, vos 15% peleningumo grūdai buvo piliakalnio aikštelėje rastų grūdų pavyzdžiuose. Didesnio — 20% peleningumo grūdai rasti šlaito pavyzdžiuose. Tai taip pat rodo skirtingus piliakalnio naudojimo laikotarpius.

Remiantis tarybinio tyrinėtojo A. V. Kirjanovo išvadomis, padarytomis ištyrus grūdų ir piktžolių sėklas, rastas Gardine, Naugarde, Senojoje Ladogoje ir kt., galima teigti, kad Nemenčinės piliakalnio gyventojams, šalia lydininės, jau buvo pažįstama ir pūdyminė žemdirbystės sistema.

Nemenčinės piliakalnyje rastieji grūdai griauna L. Kšivickio ir juo sekučių autorių teorijas, pagal kurias, esą, aukštaičių piliakalniuose grūdų nerandama, nes aukštaičiai žemdirbystės srityje buvę smarkiai atsilikę nuo žemaičių ir kitų baltų genčių.

Kad Nemenčinės piliakalnio gyventojų turėta naminių gyvulių, rodo įvairiose tyrinėtose vietose ir įvairiame gylyje rasti gausūs gyvulių kaulai. Kai kuriose vietose jie koncentravosi netgi didesniais kiekiais. Didžiausia jų dalis yra naminių gyvulių — stambių ir smulkių raguočių, kiaulės ir kt. Iš laukinių gyvulių kaulų paminėtini starnos ragai ir lokio iltis, bebro, kiškio, lapės, šerno, briedžio ir kitų gyvulių kaulai. Rastoji viena lokio iltis buvo pragrežta ir iš jos padarytas amuletas-pakabutis. Įdomu pastebėti, kad žemutiniame kultūrinio sluoksnio horizonte rasta 50% naminių ir 50% laukinių medžiojamosios faunos gyvulių kaulų, tuo tarpu viršutiniame kultūrinio sluoksnio horizonte vyrauja jau naminių gyvulių kaulai². Su išsivysčiusia gyvulininkyste tenka sieti ir piliakalnyje rastus du geležinius dalgius, rodančius, jog gyvuliai buvo laikomi tvartuose. Dalgiai Lietuvos archeologinėje medžiagoje aptinkami nuo pirmųjų mūsų eros šimtmečių ir siejami su pašaro paruošimu.

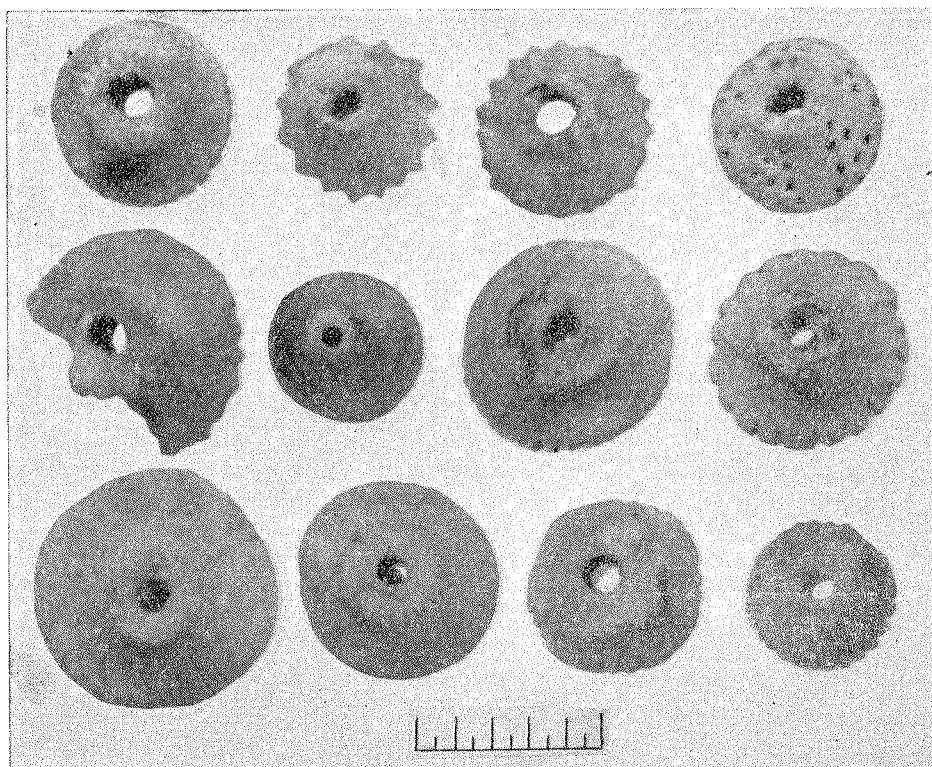
Be šių pagrindinių užsiėmimų, piliakalnio gyventojai vertėsi ir metalų apdirbimu. Apie tai sprendžiame iš rastų gargažių, kričių, amatininkystės įrankių (14 pav., 1, 2, 3, 4) ir metalams apdirbti ar rūdai tirpdyti naudotų krosnelių liekanų. Ypač daug piliakalnyje rasta gargažių. Pavienės gargažės buvo aptinkamos įvairiose vietose, tačiau daugiausia jų rasta tyrinėtame II plote ir už upelio, piliakalnio vakarinėje pusėje esančiuose laukuose.

Geležies rūdai tirpdyti krosnelių liekanų aptikta dvi: viena jų, geriau išlikusi, buvo atidengta II ploto šiauriniame pakraštyje. Krosnelė buvusi nedidelė, lipdyta iš molio, ovalinės formos, 60 cm skersmens. Išlikusio dugno sienelių storis buvo 3—4 cm. Angos viduje ir prie jos rasta daug įvairaus didumo geležinių gargažių ar geležies lašų. Dalis gargažių buvo įstrigusios į krosnelės sienelės. Geležis lydita iš vietinės rūdos, kurios gausu prie Nemenčinės upelio esančiuose pievose.

Iš piliakalnyje rastųjų amatininkystės įrankių galima būtų nurodyti geležinį kirstuką (14 pav., 1) daug kaltelių, ylą (14 pav., 4) ir geležinį įrankį plokščiu siaurėjančiu galu su specialiu išgaubimu (14 pav., 3).

¹ P. Kulikauskas, Kai kurie archeologiniai duomenys apie seniausią Lietuvos TSR teritorijoje augintus javus.— Lietuvos TSR Mokslų akademijos Darbai, serija A, 1, 79—80, Vilnius, 1955.

² Rastuosius Nemenčinės piliakalnyje gyvulių kaulus nustatė Estijos TSR MA Biologijos ir botanikos instituto mokslinis darbuotojas, biologijos mokslų kandidatas K. Paaver.

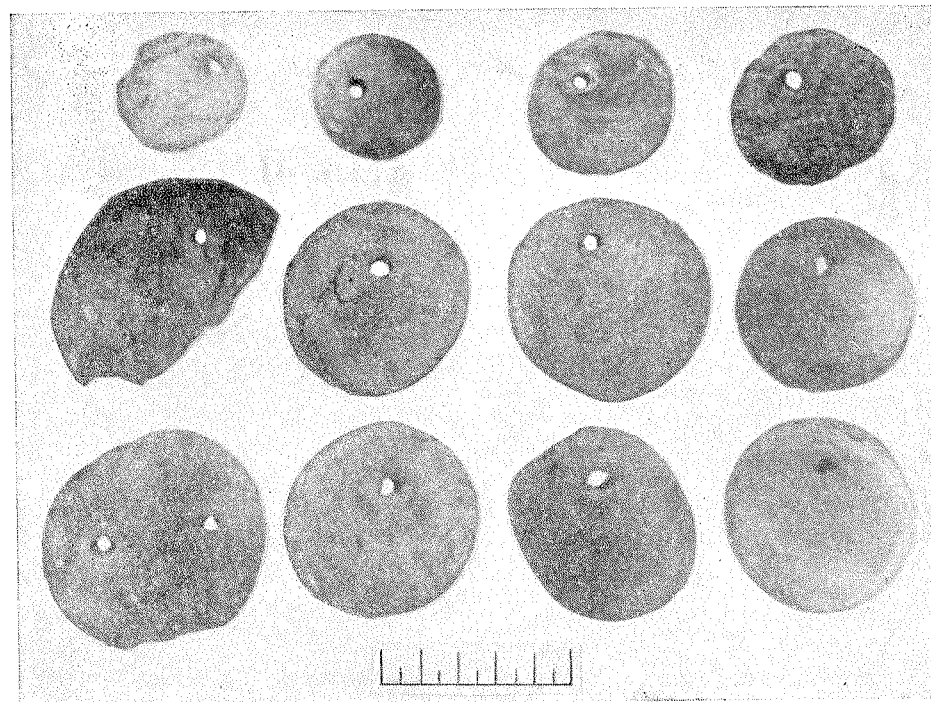
9 pav. Moliniai Djakovo tipo svoreliai

Plačiau turėjo būti išvystyta puodininkystė; tatau rodo daugybė įvairių puodų šukių. Žemutiniam kultūrinio sluoksnio horizontui būdinga, kaip jau buvo minėta, brūkšniuotoji keramika. Brūkšniuotų puodų šukės nėra vienos. Vienos jų yra grubesnės, gilesniais brūkšniais, labiau profiliuotos, kitos — plonesnės, išraižytos negiliais brūkšniais, gerai degtos, tiesesnių šonų puodų. Rasta šukių tokių puodų, kurių šonai buvo brūkšniuoti, o peteliai ornamentuoti gnaibytiniu raštu (18 pav., 1). Brūkšniai labai įvairūs: vertikalus, horizontalus, įstrižis. Daugelyje puodų šukių žymu štrichavimas net iš vidaus. Brūkšniuotų puodų dugnai visada plokšti, pakraščeliai apvaliniai arba tiesūs. Be pačių puodų šukių, rasta kelių sudaužytų puodų sveikesni gabalai. Visai nesudaužytų terasta keli miniatiūriniai puodeliai. Be brūkšniuotosios keramikos šukių, aptikta ir šukių nulygintu paviršiumi (19 pav.).

Viršutiniame kultūrinio sluoksnio horizonte buvo aptinkamos ir žiedžiamauju ratu gamintų puodų šukės. Vėlyvajame piliakalnio statymo laikotarpyje buvo gaminami, palyginti, geros kokybės puodai, labiau profiliuoti, atrietais pakraščeliais ir ornamentuoti banguojančių linijų ornamentais, paraleliai įspaustais grioveliais ir įrėžtomis, rombus sudarančiomis linijomis. Puodai yra buvę gana žemi, žemais įsmaugtais kakleliais, smarkiai išpūstais šonais.

Tyrinėjame piliakalnyje rasta ir pavienių grublėtosios keramikos puodų šukių. Keletas tokių storų grublėtųjų šukių buvo rasta tyrinėjant šiaurinę aikštelės dalį.

Išsivysčiusi turėjo būti ir namų audimo pramonė. Tai rodo verpstukai ir ypač gausūs (apie 29 egzemplioriai) Djakovo tipo svoreliai. Jie gana įvairūs savo profiliavimu ir ornamentika. Tai buvo savotiška staigmena, nes anks-

10 pav. Moliniai tinklų svoreliai

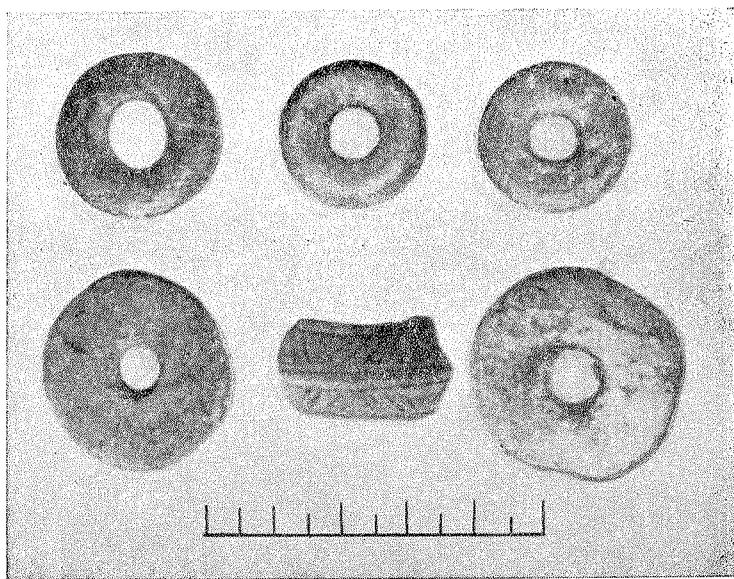
čiau tyrinėtuose piliakalniuose jų buvo randama retai. Tebuvo žinomi tik pavieniai svoreliai iš Aperiškių piliakalnio. Paskutiniu metu vienas Djakovo tipo svorelis rastas Rudaminos piliakalnyje prie Vilniaus. Nemenčinės piliakalnio viršutiniame sluoksnyje aptikta keli dvigubo nupiauto kūgio galais šiferiniai verpstukai.

Nemenčinės piliakalnio gyventojai vertėsi ir žvejyba. Tai rodo piliakalnyje rasti geležiniai žeberklai, meškerės kabliukas, tinklų svoreliai ir žuvies žvynai.

Vystantis gamybinėms jėgoms, vystėsi ir visuomeniniai santykiai, tatau liudija piliakalnio pavertimas vėlyvajame laikotarpyje tvirtove. Vėlyvajame laikotarpyje piliakalnis priklausė kuriam nors feodalui — kunigaikščiui, kuris galėjo būti giminystės ryšiais susirišęs su Vilniaus kunigaikščių dvaru, nes piliakalnį apleidus, jis ir toliau liko Vilniaus karališkojo dvaro žemių priklausomybėje. Tuo metu Lietuvoje jau buvo susidariusi klasinė visuomenė.

Nemenčinės piliakalnio gyventojų materialinėje kultūroje yra šis tas bendro ir su rytų slavų, gyvenusių aukštutiniame Padniepryje, materialine kultūra. Tai matome iš čia aptiktų Djakovo tipo svorelių ir šiferinių verpstukų (9 ir 11 pav.).

Apie piliakalnio gyventojų pasaulėžiūrą nedaug ką tegalima pasakyti. Tačiau, atsižvelgiant į tai, kad už kilometro į rytus nuo piliakalnio aptikta III—IV a. pilkapynas, galima daryti išvadą, jog ankstyvajame piliakalnio statymo laikotarpyje mirusieji buvo laidojami nedeginti, pavieniui, akmenų vainikais apdėtuose pilkapiuose. Ir, priešingai, jau V—VI a. ir vėlyvajame laikotarpyje mirusieji buvo laidojami taip pat pilkapiuose, bet sudeginti; tatau liudija pilkapių grupė, aptikta nuo piliakalnio į pietvakarius esančiame Počkaluvkos kaime. Piliakalnio kasinėjimų metu Počkaluvkoje buvo ištirti pilkapiai, datuoti IX—X a.

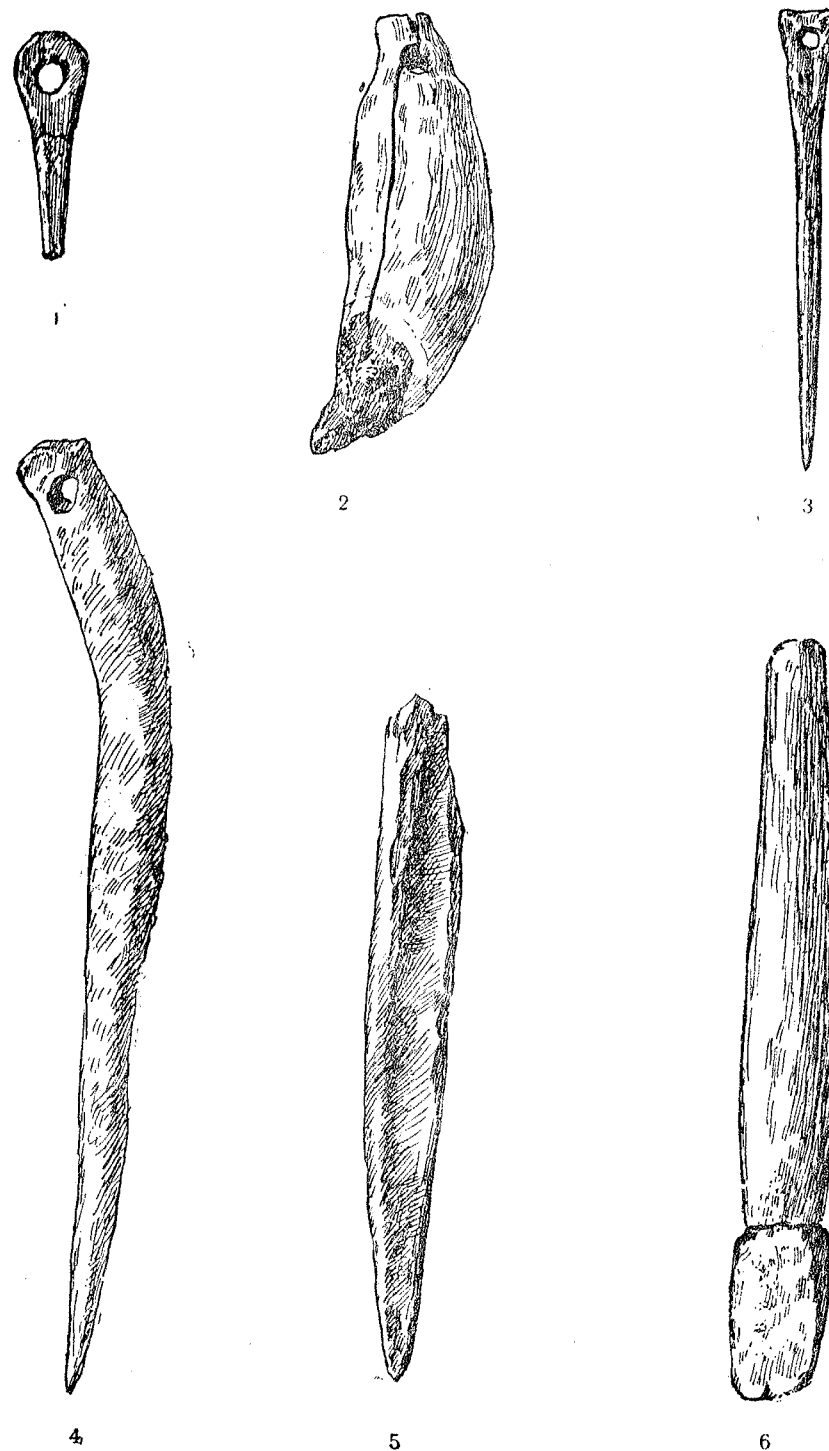

11 pav. Verpstukai, rasti viršutiniame sluoksnyje

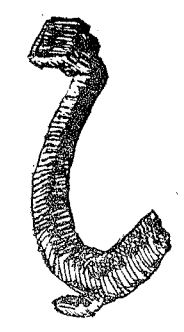
Nemenčinės piliakalnio tyrinėjimai įnešė aiškumo į rytų Lietuvos piliakalnių datavimo klausimą. L. Kšivickio (Voronys, Dūkštas, Petrašiūnai, Moskėnai) ir P. Tarasenkos (Velykuškiai, Vozgėliai, Mielanai, Maniuliškės ir kt.) tyrinėtuose pilkapiuose buvo randama akmeninių kirvukų, jų išgrąžų ir daugybė kaulinių dirbinių, kurių datavimas nebuvo aiškus, atsižvelgiant į drauge su jais aptiktus nevienalaikius metalinius dirbinius. Šiuos piliakalnius neteisingai datavus, archeologinėje literatūroje paplito klaidinanti L. Kšivickio teorija apie neolitinės kultūros relikтус lietuvių genčių tarpe pirmojo m. e. tūkstantmečio pirmojoje pusėje¹. Šios teorijos rado atgarsį ir P. N. Tretjakovo knygoje².

Nemenčinės piliakalnio tyrinėjimai parodė, jog, nepaisant to, kad piliakalnio pradžia siekia pirmuosius m. e. šimtmečius, jame nerasta nei akmeninių kirvių ar jų išgrąžų, nei tokių kaulinių dirbinių, kokių buvo rasta minėtų autorių tyrinėtuose piliakalniuose. Todėl galima daryti išvadą, jog piliakalnius ar tik jų sluoksnius su akmens ir kaulo dirbiniais tenka datuoti I-ju tūkstantmečiu pr. m. e., t. y. Djakovo ir Ananino kultūros laikotarpiu. Nemenčinės piliakalniui būdingas dar vienas bruožas, išskiriantis jį iš kitų tyrinėtų piliakalnių, būtent, jame vyraujanti brūkšniuotoji keramika. Tuo remiantis Nemenčinės piliakalnį galima laikyti tipišku brūkšniuotosios keramikos atstovu. Jo tyrinėjimų duomenys padės spręsti brūkšniuotosios keramikos kultūros klausimus.

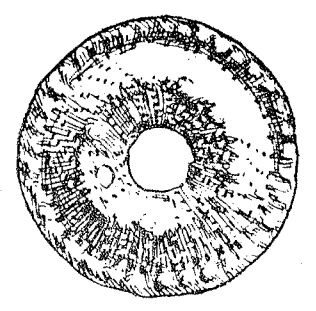
¹ Л. Крживицки, Последние моменты неолитической эпохи в Литве. — Сборник в честь семидесятилетия Д. Н. Анучина, М., 1913.
² П. М. Третьяков, Восточнославянские племена, 92, М., 1953.

12 pav. Kauliniai dirbiniai

1

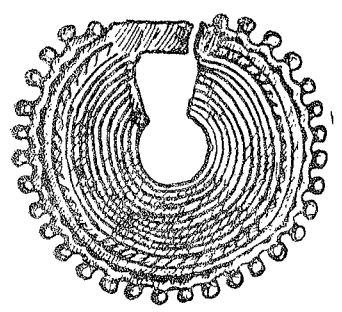
2

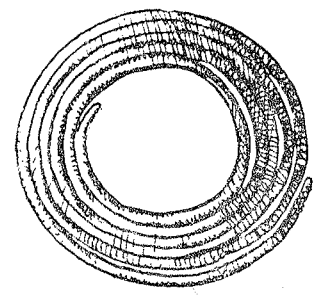
3

1

5

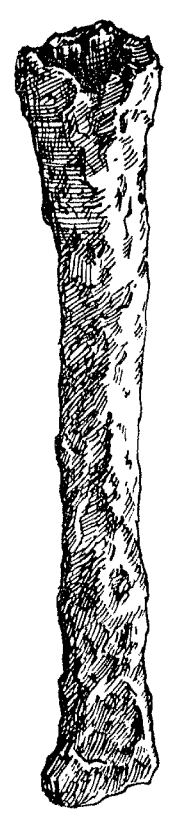

6

13 pav. Žalvariniai papuošalai

1

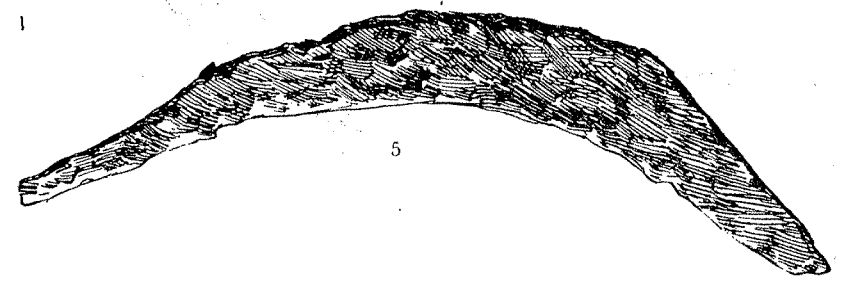
2

3

4

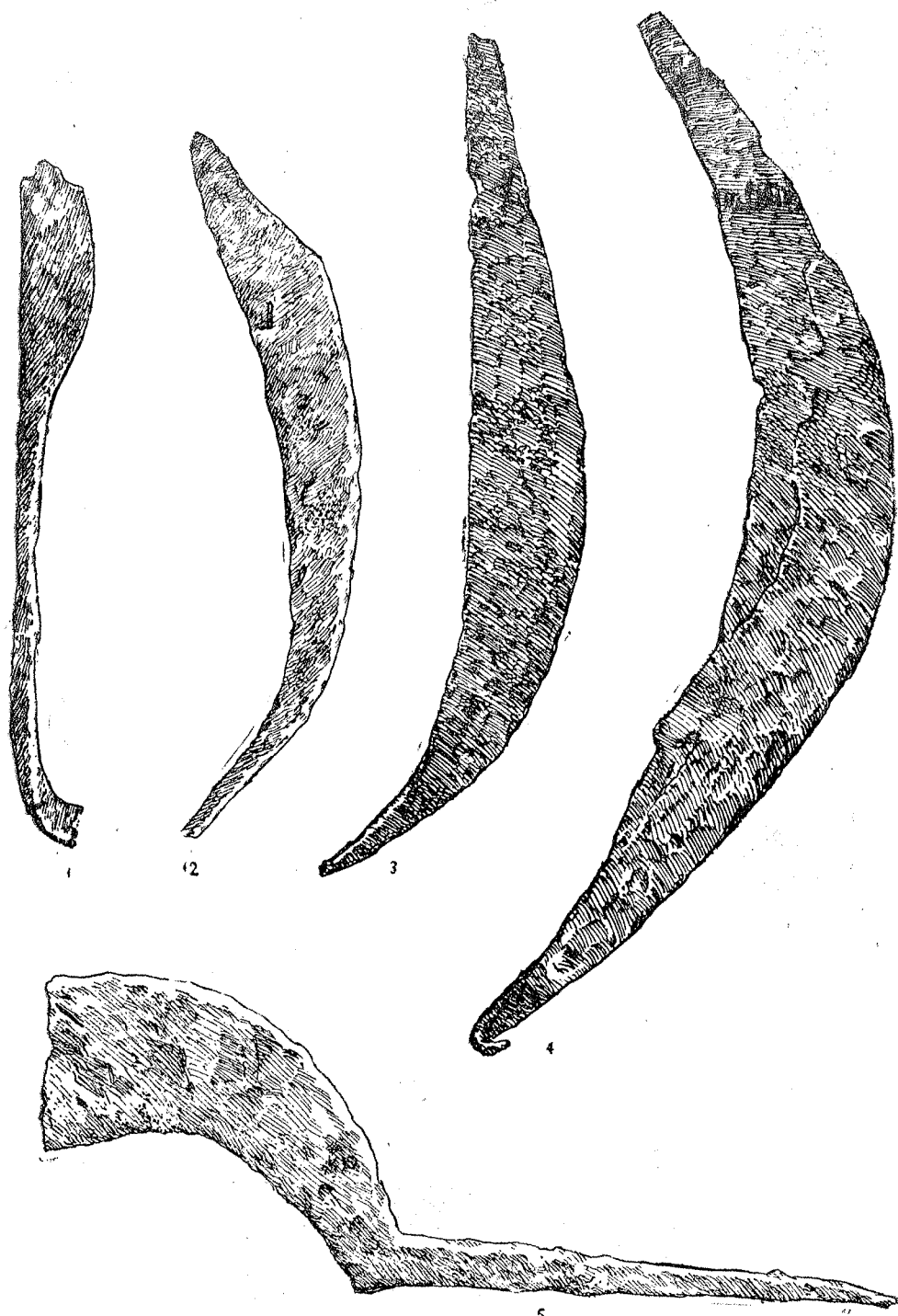

5

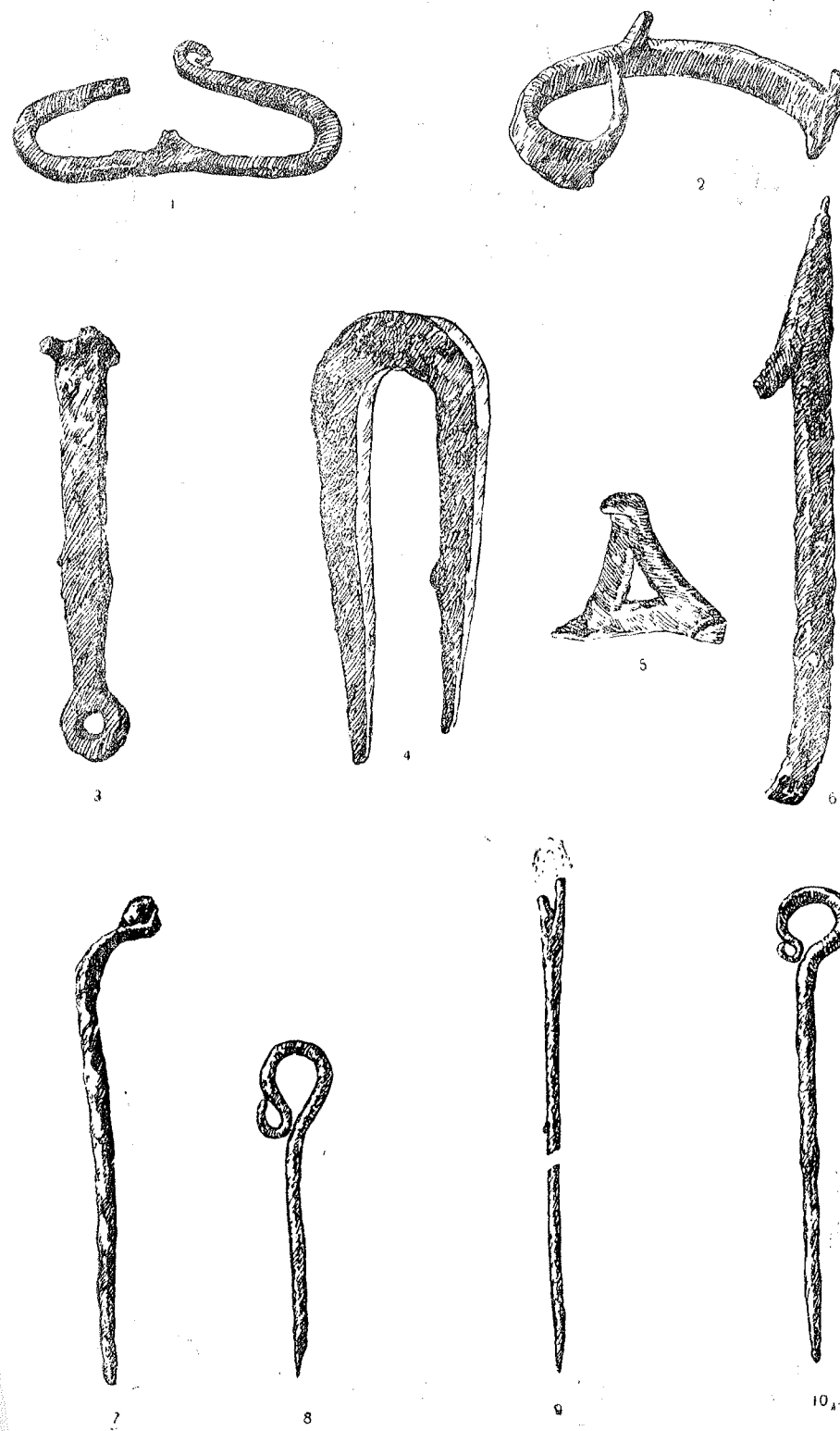

6

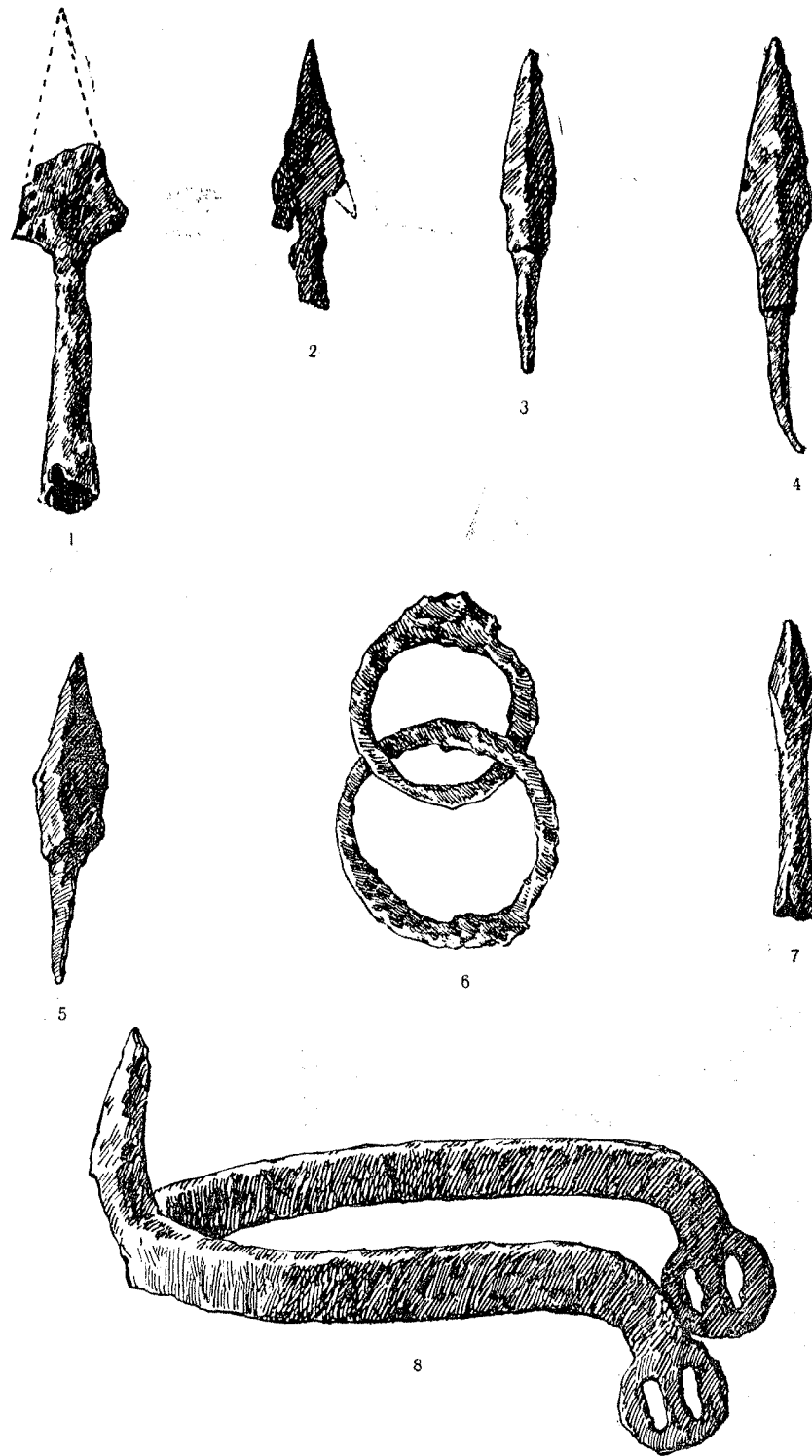
14 pav. Amatininkystės įrankiai ir piautuvai

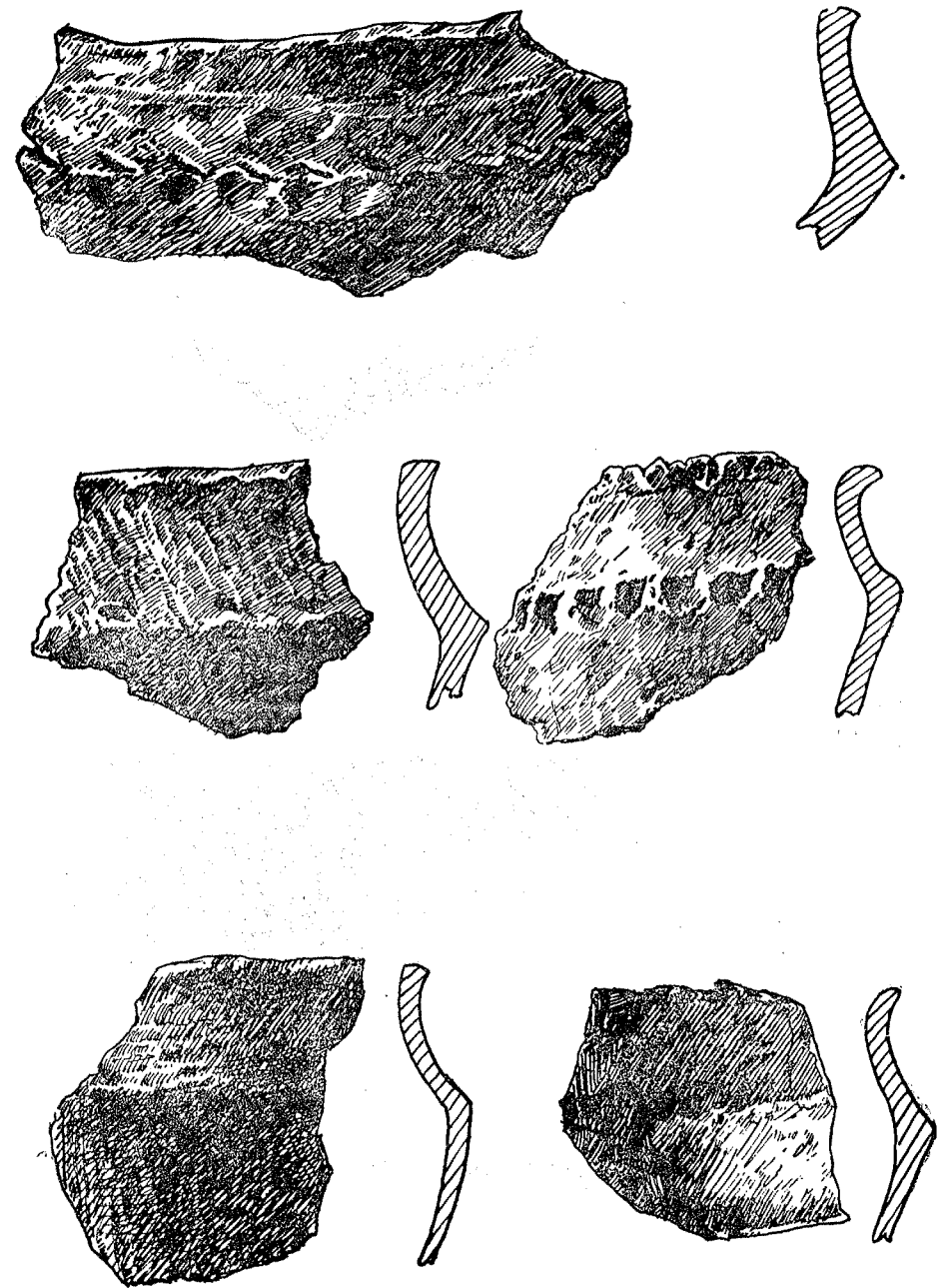
15 pav. Pusė žirklių ir piautuvai

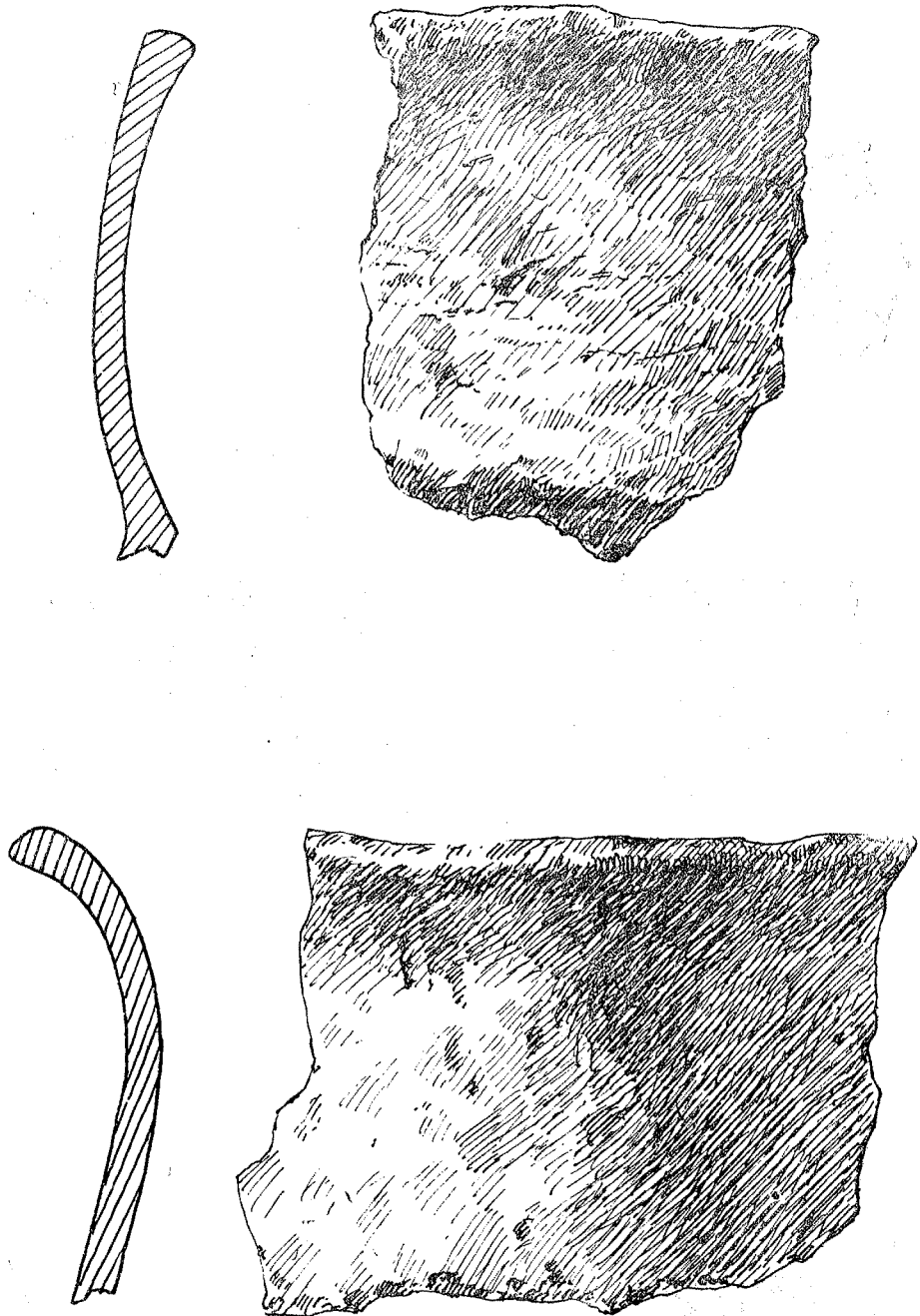
16 pav. Įvairūs geležiniai dirbiniai

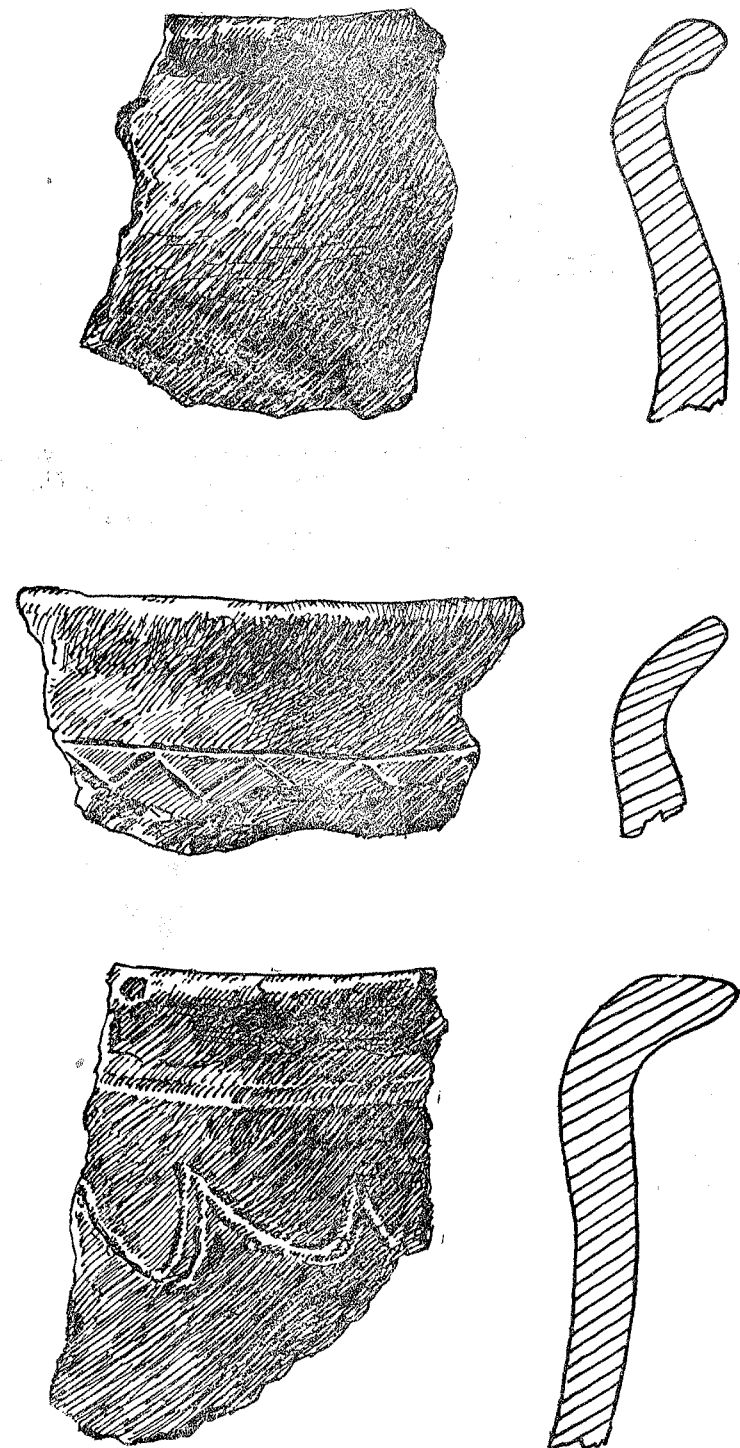
17 pav. Strėlės, pentinas ir kt.

18 pav. Žemutinio sluoksnio keramika

19 pav. Keramika lygiu paviršiumi

20 pav. Viršutinio sluoksnio keramika